

PROEVEN VAN VROUWENSTUDIES THEOLOGIE

DEEL I

Interuniversitaire
Werkgroep
Feminisme &
Theologie
Heidelberglaan 2 Transitorium 2
kamer 826A 3584 CS Utrecht

serie PROEVEN VAN VROUWENSTUDIES THEOLOGIE

Onder redactie van:

Drs. Jonneke Bekkenkamp

Drs. Freda Dröes

Prof. Dr. Catharina Halkes

Prof. Dr. Anton Houtepen

Drs. Anne-Marie Korte

Drs. Marian Papavoine

PROEVEN VAN VROUWENSTUDIES THEOLOGIE

DEEL I

Onder redactie van:

Jonneke Bekkenkamp
Freda Dröes
Anne-Marie Korte
Marian Papavoine

INTERUNIVERSITAIR INSTITUUT VOOR MISSIOLOGIE EN OECUMENICA
LEIDEN-UTRECHT
INTERUNIVERSITAIRE WERKGROEP FEMINISME EN THEOLOGIE
UTRECHT

1989

©1989 Het copyright voor de artikelen berust bij de auteurs ervan;
Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Fokkelien van Dijk-Hemmes,
Anne-Marie Korte en Inez van der Spek.
Het copyright voor de overige delen van de bundel berust bij IIMO
en IWFT, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht.

Deze publicatie is een uitgave van de Protestantse Stichting tot Bevordering
van het Bibliotheekwezen en de Lectuurvoorlichting in Nederland.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvou-
digd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch,
door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van auteursrechthebbers en de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint,
microfilm or by any other means without written permission from the
publisher.

Besteladres: Protestantse Stichting tot Bevordering van het Bibliotheekwe-
zen en de Lectuurvoorlichting in Nederland - Parkweg 20a-
2271 AJ Voorburg - tel. 070 - 871007.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Proeven

Proeven van vrouwenstudies theologie. - Leiden (etc.) :
Interuniversitair Instituut voor Missiologie en
Oecumenica ; Utrecht : Interuniversitaire Werkgroep
Feminisme en Theologie ; Voorburg : Protestantse
Stichting tot Bevordering van het Bibliotheekwezen en de
Lectuurvoorlichting in Nederland (distr.)
Dl. 1 / onder red. van: Jonneke Bekkenkamp ... (et al.).
- Ill. - (IIMO research publication ; no. 25)
Met samenvatting in het Engels.
ISBN 90-6495-193-4
SISO 252.9 UDC 396.1:2 NUGI 632
Trefw.: feministische theologie / vrouwenstudies.

INHOUD

Woord vooraf	7
Inleiding	9
<i>Anne-Marie Korte</i> Theologische vrouwen tradities	13
<i>Freda Dröes</i> Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland	53
<i>Jonneke Bekkenkamp</i> Keuzen in selectief lezen De tekstuele basis van feministische theologie	113
<i>Fokkelien van Dijk-Hemmes</i> Interpretaties van de relatie tussen Richteren 4 en 5	149
<i>Inez van der Spek</i> Kosmisch avontuur Een theologische lezing van science-fiction	219
Overzicht van promotie-onderzoek verricht door leden van de IWFT-werkgroep Onderlinge Promotie Promoting (OPP).	253
Summary	259
Personalia	262

WOORD VOORAF

Deze bundel is één van de resultaten en tevens de afsluiting van het project Feminisme en Theologie, een samenwerkingsverband tussen de Interuniversitaire Werkgroep Feminisme en Theologie (IWFT) en het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica (IIMO). De IWFT is een landelijke vereniging van theologiestudentes, onderzoeksters, docentes Vrouwenstudies Theologie en afgestudeerde theologes.

Dit project is op 1 juni 1984 voor vier jaar van start gegaan met de volgende tweeledige doelstelling:

- het opzetten van een initiërend onderzoek naar de inhoud en het karakter van feministische theologie in Nederland sinds 1975, dat aanzetten geeft voor de voortgang van feministisch theologisch onderzoek;
- het coördineren en het stimuleren van de Interuniversitaire Werkgroep Feminisme en Theologie in samenwerking met de vrouwengroepen aan de faculteiten.

Het project is uitgevoerd aan het IIMO door de medewerksters Drs. Jonneke Bekkenkamp, Drs. Anne-Marie Korte en Drs. Marian Papavoine en is na een verlenging van vier maanden afgesloten op 1 oktober 1988. De begeleiding was in handen van een commissie bestaande uit de volgende personen: Drs. F. Dröes (voorzitter), Drs. F. van Dijk-Hemmes (q.q.), Prof. Dr. C. Halkes (q.q.), Prof. Dr. A. Houtepen (IIMO), Prof. Dr. H. Kossen (IIMO), Drs. E. van der Ree (IWFT), Drs. M. van Rijs (IWFT). Drs. F. Dröes had een maandelijks voortgangsgesprek met de medewerksters. In een later stadium is de inhoudelijke begeleiding van het onderzoek mede verzorgd door Prof. Dr. Mieke Bal en Dr. Ilse Bulhof.

Het project is financieel mogelijk gemaakt door subsidies van de zusters Ursulinen van Bergen, de Kommissie voor Projecten in Nederland van de Konferentie van Nederlandse Religieuzen, de theologische faculteiten en universiteiten van Amsterdam (KTUA), Utrecht (KTUU), Tilburg (TFT), Heerlen (UTP) en Kampen, het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.

In de ruim vier jaar van zijn bestaan heeft het project tot een aantal resultaten geleid. In 1986 verscheen een overzicht van inhoud en karakter van feministische theologie in Nederland sinds 1975 onder de titel *Van zusters, meiden en vrouwen. Tien jaar feminisme en theologie aan de theologische fakulteiten en hogescholen in Nederland* (IIMO/IWFT Research Pamphlet no. 19). Sinds hetzelfde jaar verschijnt het, vanuit het project opgerichte, tijdschrift *Theasaurus. Driemaandelijks literatuuroverzicht Feminisme en Theologie*. Studentassistentes van alle theologische faculteiten houden gezamenlijk 150 wetenschappelijke theologische en feministische tijdschriften bij op publicaties van belang voor Vrouwenstudies Theologie.

De gegevens worden in de computer van de Utrechtse universiteitsbibliotheek ingevoerd. Het tijdschrift wordt uitgegeven door de Protestantse Stichting tot Bevordering van het Bibliotheekwezen en de Lectuurvoorlichting in Nederland. Bij dezelfde uitgever is een *Handleiding* voor de bewerking van scripties uitgekomen, samengesteld door Christa de Wit, stagiaire bij het project Feminisme en Theologie. Er is een inventarisatie van het IWFT-aanbod aan lezingen, inleidingen en lezingencycli op het gebied van feminisme en theologie gemaakt, die gepubliceerd is in *Vrouw en Woord*.

De voortgang van het landelijk beleid van de IWFT na het project werd ondersteund en bevorderd door het oprichten van de IWFT-Werkgroep Onderlinge Promotie Promoting (OPP) in januari 1987, door het instellen van een IWFT-raad in april 1987, door het statutair oprichten van de vereniging IWFT in december 1987 en tenslotte door de oprichting van de Stichting Catharina Halkes Fonds ter stimulering van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs in 'feminisme en theologie' in september 1988.

De IWFT heeft inmiddels in vervolg op het project een beleidsplan voor 1989-1993 opgesteld onder de titel Project Feminisme en Theologie II. Als zelfstandige organisatie heeft zij onderdak gevonden bij de Faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Utrecht en is zij druk doende met het werven van subsidies om het werk voortgang te doen vinden.

De voor U liggende eindbundel van het project Feminisme en Theologie is tegelijk de start van een jaarlijkse reeks. In *Proeven van Vrouwenstudies Theologie. Deel I* treft U een vijftal artikelen aan. De bundel is bedoeld als eerste in een wetenschappelijke reeks waarin vrouwen die zich voorbereiden op een promotie in het kader van Vrouwenstudies Theologie kunnen publiceren. De artikelen zijn geworven door middel van een open oproep onder leden van het IWFT onderzoeksnetwerk Onderlinge Promotie Promoting (OPP) en de Nederlandse afdeling van de European Society of Women for Theological Research. De artikelen zijn tot stand gekomen onder begeleiding van een hoogleraar en opgenomen in de bundel na instemming van de betreffende hoogleraar.

In de vier jaar van het project Feminisme en Theologie IWFT/IIMO is gebouwd aan een infra-structuur voor Vrouwenstudies Theologie in Nederland. We hebben er alle vertrouwen in dat het bestuur van de IWFT, het bestuur van de Stichting Catharina Halkes Fonds en het bestuur van het IIMO, de gebaande wegen begaanbaar zullen houden en nieuwe wegen mogelijk zullen maken.

Drs. Freda Dröes
Prof. Dr. Anton Houtepen

INLEIDING

Deze bundel, waarmee we het project Feminisme en Theologie willen afsluiten, bevat een aantal proeven van Vrouwenstudies Theologie. Vijf vrouwen die zich voorbereiden op een promotie op dit terrein van onderzoek presenteren hier haar onderzoeksresultaten. Deze uitgave is bedoeld als eerste van een wetenschappelijke reeks vanuit Vrouwenstudies Theologie in samenwerking met het IIMO.

De bijdragen aan dit eerste deel hebben in al hun onderscheidenheid een drietal zaken gemeen, te weten de doorvoering van een sekse-specifieke vraagstelling, een aarzelend zoeken naar een eigen theologische identiteit en het naar voren halen van bronnen van vrouwen.

Anne-Marie Korte zoekt in haar bijdrage naar het theologisch werk van vrouwen. Hebben vrouwen een geschiedenis in en met de theologie? Twee decennia vrouwenstudies onderzoek hebben nog geen stroom van theologes opgeleverd. Na dit verschijnsel tot een aantal externe en interne oorzaken herleid te hebben bespreekt ze een viertal publicaties uit de periode sinds 1980 waarin reflexieve teksten van vrouwen op het gebied van godsdienst en theologie uit het verleden bij elkaar zijn gebracht. Zij onderwerpt de inzichten die in deze publicaties verwoord worden over het toegankelijk maken en hernemen van het theologisch werk van vrouwen aan een kritische evaluatie. Slagen de auteurs erin de schrijfsters onder de noemer van 'theologe' met elkaar in verband te brengen? De elementen biografie, stijl, context en vrouwentraditie zijn daarbij van belang. In de visie van Korte staat of valt iedere analyse vanuit feministisch perspectief met de nauwkeurigheid en vindingrijkheid waarmee de gemeenschappelijkheid tussen (groepen) vrouwen aangetoond wordt zonder afbreuk te doen aan haar diversiteit en uniciteit.

Het artikel van Freda Dröes is een case-study naar vrouwen die in Nederland gepromoveerd zijn in de theologie. Haar systematische speurtocht levert 29 proefschriften van vrouwen op die zij summier samenvat. De schrijfsters groepeerde ze in drie generaties: 'pioniersters in kerk en theologie' (1913-1918); 'buitengewoon predikant en free-lance wetenschapster' (1933-1966); 'wetenschapsters in theologie en andere wetenschappen' (1970-1988). In haar onderzoek laat zij zich niet alleen leiden door de vraag naar kennisvermeerdering ten aanzien van vrouwen - hanteren de promovenda's sekse-specifieke vraagstellingen, onderzoeken zij bronnen van vrouwen, laten zij zich zelf aanspreken op haar vrouw-zijn, hebben zij zich als vrouw georganiseerd? - maar ook door de vraag naar het theologiebegrip dat uit de verzamelde proefschriften spreekt. Zij constateert een opmerkelijke plaats voor de mens en de menselijke bemiddeling van de (christelijke) godsdienst, wat duidt op een opvatting van theologie als hermeneutiek van het mens-zijn met behulp van een bepaalde religieuze overlevering. Vanuit

het perspectief van Vrouwenstudies Theologie acht zij nader onderzoek naar deze opvatting van theologie wenselijk.

Jonneke Bekkenkamp stelt de vraag naar de tekstuele basis van de feministische theologie. De traditionele canons beschermen androcentrische teksten. Iedere zichzelf respecterende feministe stelt zich dan ook op het standpunt dat deze canons doorbroken moeten worden. De vraag is alleen hoe: door canonieke teksten anders te gaan lezen en/of door andere teksten te gaan lezen? Binnen Vrouwenstudies Theologie is tot nu toe de meeste tijd gestoken in de herinterpretatie van de traditionele, veelal bijbelse, teksten. Bekkenkamp geeft, in discussie met de deconstructionistische literatuurtheorie, argumenten om voorlopig prioriteit te verlenen aan het lezen van andere, 'gynocentrische', teksten; teksten die vrouwen, zonder ze eerst te moeten decoderen en vertalen, 'gelovig' kunnen lezen. Haars inziens is dat ook een voorwaarde voor het feministisch kunnen lezen van androcentrische teksten. Verzet tegen androcentrische teksten vereist een moederland, of op z'n minst de droom van een moederland, van een tekstueel landschap waar vrouwen willen wonen.

Fokkelien van Dijk-Hemmes bekijkt in haar intertekstuele analyse van Richteren 4 en 5 opnieuw de relatie tussen deze beide teksten. In eerdere feministische interpretaties werden de verschillen tussen beide teksten verklaard vanuit de hypothese dat Ri. 5, het lied van Debora, een product zou zijn van vrouwelijke verbeeldingskracht; het prozaverhaal van Ri. 4 een latere, mannelijke bewerking en censurering, in een mannelijke eindredactie vóór het lied geplaatst. Van Dijk stelt de vraag hoeveel deze interpretaties aan geldigheid zouden verliezen als mocht blijken dat het lied van Debora jonger is en als minder dan voorheen gefocused wordt op de moordscène in de beide teksten. Ook gaat zij na of niet al te vanzelfsprekend is uitgegaan van een continuïteit tussen de belangen achter de prozaversie van Ri. 4 en die van hedendaagse mannelijke lezers/commentatoren. Om deze vragen te beantwoorden confronteert zij de feministische benadering met een tweetal recent verschenen producten van historisch-kritisch onderzoek. Vervolgens analyseert zij Ri. 4 en 5 in het kader van de samenhang waarin deze hoofdstukken in het boek Richteren zijn geplaatst. Zij hanteert daarbij een sekse-specifieke, narratologische en intertekstuele methode.

De bijdrage van Inez van der Spek tenslotte behelst een theologische analyse van science-fiction (SF). SF leent zich haars inziens bij uitstek voor een theologische lezing omdat zij gekenmerkt wordt door een 'fantasy-dimensie': een gevoel voor het wonderlijke, voor het transcendente. Het verlangen naar transcendentie is verantwoordelijk voor het mythiserend vermogen van de SF verbeelding en zonder de mythe kan de goddelijke werkelijkheid niet ter sprake gebracht worden. Van der Spek zoekt in SF naar sporen van het 'vrouwelijke', dat ze omschrijft als het andere van

een cultuur die zich bestendigt door beheersing en uitsluiting. SF omschrijft ze als het verhaal van de fantastische omzwervingen van het moderne subject in een overgerationaliseerde wereld, zoekend tussen de crisis-ervaring van godverlatenheid en een vaak apocalyptische heilsverwachting. Dankzij haar emancipatie zijn ook vrouwen terecht gekomen op dit slagveld van de moderniteit. Dat neemt niet weg dat scheppingen van mannelijke en vrouwelijke SF-auteurs misschien wel een andere eenzaamheid hebben, met een andere oorzaak en structuur, en andere heilsverwachtingen. Van der Spek onderzoekt dit door een exemplarische lezing van *Solaris* van Stanislaw Lem en van *The Heat Death of the Universe* van Pamela Zoline.

Anne-Marie Korte en Jonneke Bekkenkamp zijn als medewerkster, Freda Dröes en Fokkelien van Dijk als voorzitter respectievelijk als lid van de begeleidingscommissie, betrokken geweest bij het IIMO/IWFT project Feminisme en Theologie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat haar bijdragen uitwerkingen zijn van in de "Nabeschouwing" van *Van Zusters, meiden en vrouwen* gesignaleerde probleemvelden, te weten 'canon en interpretatieve gemeenschap' en een eigen 'theologische traditie' van vrouwen. Geheel in de lijn van de verwachtingen ten aanzien van dit project bieden haar artikelen ook, ieder op een eigen wijze, een overzicht van de ontwikkelingen op de betreffende deelgebieden van onderzoek.

Het breder doel van de onderzoekskant van het project was het bevorderen van een gunstig onderzoeksklimaat voor Vrouwenstudies Theologie. In dat kader is het initiatief genomen tot de oprichting van een netwerk Onderlinge Promotie Promoting (OPP), een werkgroep van 40 afgestudeerde theologes die aan een promotie werken. Dit netwerk is een onderdeel van de IWFT. De OPP valt grotendeels samen met de Nederlandse afdeling van de in 1987 opgerichte European Society of Women for Theological Research. Als bijlage bij deze bundel hebben we een overzicht opgenomen van het onderzoek dat verricht wordt door de deelnemers aan dit OPP netwerk. We hopen dat de namen van deze vrouwen zullen terugkeren als auteursnamen in onze reeks.

Het netwerk OPP en de bij deze geopende reeks zijn belangrijke kanalen voor uitwisseling en discussie. Nu Vrouwenstudies Theologie als een verplicht vak is opgenomen in de curricula van de theologische faculteiten is het niet alleen voor haar beoefenaars maar ook voor haar mede-docenten noodzakelijk om op de hoogte te raken en te blijven van nieuwe ontwikkelingen. Daarmee zijn we bij de doelgroep van deze bundel. Op wie richten wij ons? In de eerste plaats op vaktheologen en collega's vrouwenstudies. Met deze laatste bedoelen we ook nadrukkelijk collega's die binnen andere vakgebieden dan de theologie werkzaam zijn. Binnen de European Society is ons gebleken dat de Nederlandse feministische theologes zich meer dan haar buitenlandse collega's verhouden tot vrouwenstudies onder-

zoek. Verder hopen we natuurlijk dat deze reeks haar weg zal vinden naar een bredere groep belangstellenden en dan met name naar vrouwen binnen de Vrouw en Geloof beweging. *Proeven* is in zekere zin de academische pendant van *Mara*, het in 1987 gestarte tijdschrift voor feminisme en theologie. Wij hopen dat Mara op een dag zal zeggen: noem mij niet Mara, noem mij Naomi, want de academie heeft mij een zuster geschonken.

Jonneke Bekkenkamp
Freda Dröes
Anne-Marie Korte
Marian Papavoine

Met dank aan:

de promotoren: de professoren Mieke Bal, Leo Bakker, Catharina Halkes, Anton Houtepen en Herman Wegman voor hun kritische commentaar en hun fiat tot publicatie van deze voorstudies,
de subsidiegevers van het project die uiteindelijk deze publicatie mogelijk gemaakt hebben: de zusters Ursulinen van Bergen; de Kommissie voor Projecten in Nederland; de theologische faculteiten en universiteiten van Amsterdam (KTUA), Utrecht (KTUU), Tilburg (TFT), Heerlen (UTP) en Kampen; het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid,
en aan Monique Bosch-Povel voor het typewerk.